

RAFAŁ CZACHOR

Uczelnia Jana Wyżykowskiego

ORCID: 0000-0002-5929-9719

r.czachor@ujw.pl

Denuklearyzacja Ukrainy

Perspektywa prawa krajowego i międzynarodowego

Denuclearisation of Ukraine

Domestic and International Law Perspective

Słowa kluczowe:

broń jądrowa, polityka bezpieczeństwa, Ukraina, denuklearyzacja, państwa postsowieckie, Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, NPT

Keywords:

nuclear weapon, security policy, Ukraine, denuclearisation, former Soviet republics, Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT

Denuklearyzacja Ukrainy. Perspektywa prawa krajowego i międzynarodowego

Artykuł podejmuje problematykę normatywnych uwarunkowań procesu denuklearyzacji Ukrainy po rozpadzie ZSRR. Opiera się na założeniu, że istniały dwa zasadnicze etapy tego procesu – faza dwustronnych pertraktacji z Rosją oraz późniejszy format trójstronny z udziałem USA, który umożliwił skuteczne wynegocjowanie układów rozbrojeniowych. Periodyzacja ta determinuje strukturę artykułu.

Przedmiotem uwagi są wszystkie najważniejsze akty prawa krajowego Ukrainy przyjęte w procesie denuklearyzacji, tj. w latach 1990–1994, oraz akty prawa międzynarodowego, które przybliżały ją do stania się stroną porozumień rozbrojeniowych START I oraz *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* (NPT).

Na tle głównych rozważań wskazano, że Ukraina, posiadająca po ZSRR trzeci pod względem wielkości arsenał jądrowy, od początku nie miała pełnej kontroli nad tą bronią, ale wykorzystywała ją jako instrument polityczny do uzyskania gwarancji bezpieczeństwa i korzyści gospodarczych.

W ostatniej części tekstu odniesiono się do prawnych kwestii ewentualnych starań o ponowne pozyskanie przez Ukrainę broni atomowej, co po 2022 r. podnoszone było w ukraińskiej przestrzeni medialnej wielokrotnie. Kwestia ta stanowić może prelude do rozważań na temat trwałości opartego na NPT międzynarodowego reżimu nierozprzestrzeniania broni atomowej.

Denuclearisation of Ukraine: Domestic and International Law Perspective

The paper addresses the normative aspects of the denuclearisation process in Ukraine after the collapse of the USSR. It is based on the thesis of the existence of two main phases of this process: bilateral negotiations with Russia and the subsequent trilateral format with the participation of the United States, which enabled the effective negotiation of disarmament agreements. This periodisation determines the structure of the following article.

The paper focuses on the most significant acts of Ukrainian domestic law adopted during the denuclearisation process, between 1990 and 1994, as well as the acts of international law that brought Ukraine closer to becoming a party to the START I and NPT agreements.

Against the background of the main considerations, it was pointed out that Ukraine, with the third-largest nuclear arsenal inherited from the USSR, did not have full control over these weapons, but used their presence as a political instrument to obtain security guarantees and economic benefits.

The final section of the paper addresses the legal question of possible efforts to get Ukraine nuclear weapons again, an issue that has been raised repeatedly in the post-2022 Ukrainian media space. This issue may serve as a prelude to considering the sustainability of the international non-proliferation regime based on the NPT.

Wstęp

W trzeciej dekadzie XXI w. niebezpieczeństwo rozprzestrzeniania, a nawet użycia broni atomowej wydaje się największe od kilkudziesięciu lat. W 2023 r. Federacja Rosyjska (FR) jednostronnie zawiesiła wykonywanie swoich zobowiązań wynikających z zawartego w 2010 r. *Traktatu pomiędzy Federacją Rosyjską a Stanami Zjednoczonymi w sprawie środków na rzecz dalszej redukcji i ograniczenia strategicznej broni ofensywnej* (tzw. New START). Poza *Układem o nierozprzestrzenianiu broni atomowej* z 1 lipca 1968 r. (dalej: NPT¹) wciąż pozostaje szereg państw posiadających ją lub dążących do jej zdobycia. Co więcej, aktualna sytuacja międzynarodowa powoduje, że kolejne państwa (m.in. Korea Południowa) w mniej lub bardziej oficjalny sposób podnoszą kwestię ewentualnego pozyskania jej na rzecz polityki odstraszania². Konflikt izraelsko-irański z połowy 2025 r. dowodzi zaś, że oskarżenia o rozwój programu atomowego mogą prowadzić do ataków prewencyjnych.

Problematyka ta dotyczy również Ukrainy, gdzie po wybuchu wojny w 2022 r. w przestrzeni politycznej i medialnej pojawiły się głosy o pochopej rezygnacji Kijowa z broni atomowej w pierwszej połowie lat dwięćdziesiątych oraz potrzebie jej ponownego posiadania jako gwaranta bezpieczeństwa narodowego. Jest to postulat popularny w ukraińskim społeczeństwie, a w grudniu 2024 r. ponad 73 proc. respondentów popierało go przy 20 proc. głosów przeciwnych. Co więcej, 58 proc. ankietowanych twierdziło, że Ukraina powinna uzyskać broń atomową nawet kosztem utraty wsparcia Zachodu i nałożenia przezeń sankcji³. Zagadnienie to pojawia się

1 *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*, „United Nations Treaty Series” 1974, vol. 729, s. 161 i n. Dokument ratyfikowany przez Polskę: *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*, sporządzony w Moskwie, Waszyngtonie i Londynie dnia 1 lipca 1968 r., Dz.U. 1970, nr 8, poz. 60.

2 T. Bunde, M. Onderco, *Nuclear Zeitenwende? The Consequences of Russia's Invasion of Ukraine for Nuclear Policies around the World*, „The Nonproliferation Review” 2023, vol. 30, No. 4–6, s. 159–172; A. M. Hynd, *Dirty, Dangerous... and Difficult? Regional Perspectives on a Nuclear South Korea*, „Journal of Asian Security and International Affairs” 2025, vol. 12, No. 1, s. 54–80.

3 *Attitude towards Ukraine's Restoration of Nuclear Weapons*, „Kyiv International Institute of Sociology” [online], 23 XII 2024 [dostęp: 1 V 2025]: <<https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1461&page=1>>.

w wypowiedziach polityków oraz publicystyce⁴, aczkolwiek bezatomowy status państwa jest obecnie jednoznaczny i wydaje się niepodważalny zarówno z przyczyn prawnych, jak i technicznych. Dla Ukrainy przedmiotowe zagadnienie nie jest jednak abstrakcyjne, ponieważ w momencie rozpadu Związku Radzieckiego na jej terytorium znajdował się trzeci pod względem wielkości arsenał nuklearny na świecie, zlikwidowany następnie w wyniku negocjacji międzynarodowych.

W poniższym artykule podjęta zostanie analiza politycznych uwarunkowań procesu prawnego uregulowania denuklearyzacji Ukrainy. Chronologiczną strukturę tekstu determinuje teza o istnieniu w tym procesie dwóch okresów – przed 1992 r. i po nim, gdy w sprawę znacząco zaangażowały się Stany Zjednoczone. Ostatnia jego część dotyczy prawnych aspektów hipotetycznego odbudowania przez Ukrainę arsenału jądrowego, co niejednokrotnie pojawiał się w ukraińskiej debacie publicznej po roku 2022. Rozważania o charakterze dogmatyczno-prawnym ułożono w szerszym kontekście realiów krajowej i międzynarodowej polityki Ukrainy. Podstawą badania są akty prawne, podczas gdy istniejąca literatura na temat przedmiotowego zagadnienia lokuje się głównie w kontekście historii najnowszej Ukrainy⁵, mniejszą uwagę przywiązując do kwestii normatywnych.

Antecedencje – polityczne znaczenie broni atomowej dla Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych

W 1991 r., gdy proces politycznej i prawnej dezintegracji ZSRR wszedł w końcową fazę, na terytorium Ukraińskiej SRR, w dyspozycji Wojsk Rakietowych

4 Zob. m.in. A. K. Bollfrass, *Are Nuclear Weapons an Option for Ukraine?*, „International Institute for Strategic Studies” [online], 7 II 2025 [dostęp: 1 V 2025]: <www.iiiss.org/online-analysis/online-analysis/2025/02/are-nuclear-weapons-an-option-for-ukraine/>.

5 Zob. np.: O. Subtelny, *Ukraine: A History*, University of Toronto Press, Toronto 2005; L. Szerepka, *Uwarunkowania procesu jądrowego rozbrojenia Ukrainy*, „Sprawy Międzynarodowe” 2022, t. 75, nr 2, s. 181–202: <<https://doi.org/10.35757/SM.2022.75.2.09>> [dostęp: 1 V 2025]. W tym kontekście na uwagę zasługują w szczególności prace: Ю. Костенко, *Історія ядерного роззброєння України*, Ярославів Вал, Київ 2015; *Ukraine's Nuclear History. A Non-Proliferation Perspective*, ed. P. Sinovents, Springer, Cham 2022; M. Budjeryn, *Inheriting the Bomb. The Collapse of the USSR and the Nuclear Disarmament of Ukraine*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2022.

Przeznaczenia Strategicznego Armii Radzieckiej, a konkretnie 43 Armii Raketowej ZSRR ze sztabem w Winnicy, znajdował się trzeci co do wielkości na świecie arsenał nuklearny. Warto tu podkreślić, że posiadanie przez Ukraińską SRR broni atomowej na swoim terytorium nie oznaczało kontrolowania jej ani możliwości samodzielnego użycia. Radzieckie atomowe siły zbrojne powstały jako jednolita struktura, nieuwzględniająca administracyjno-terytorialnego podziału ZSRR, a władze republikańskie nie były w stanie samodzielnie kontrolować ewentualnego użycia broni atomowej ani nie miały *know how* umożliwiającego jej bieżące utrzymanie i zabezpieczenie⁶. Do końca gotowości bojowej broń ta podlegała więc faktycznie radzieckiemu, a następnie rosyjskiemu dowództwu centralnemu. Ponadto międzykontynentalna balistyczna broń strategiczna skierowana była na cele w Stanach Zjednoczonych i nie mogła być nawet hipotetycznie wykorzystana przeciwko państwom bezpośrednio sąsiadującym z Ukrainą.

Proces politycznego dezintegrowania ZSRR przez rządy innych państw, w tym Stanów Zjednoczonych, obserwowany był z niepewnością i obawami o możliwość poważnej destabilizacji, m.in. z rozproszeniem kontroli nad bronią atomową na terytorium Rosyjskiej Federacyjnej, Białoruskiej, Ukraińskiej i Kazachskiej SRR⁷. W związku z powyższym pod koniec 1991 r. władze w Waszyngtonie przyjęły stanowisko, by ewentualne uznanie niepodległości radzieckich republik związkowych uzależnić od ich zgody na przestrzeganie powszechnie obowiązujących aktów prawa międzynarodowego, a w przypadku republik atomowych – od zobowiązania się do przystąpienia do NPT i likwidacji posiadanych arsenałów.

W przypadku Białorusi i Kazachstanu, gdzie nastroje społeczne i ruchy proniepodległościowe były dużo słabsze niż na Ukrainie, kwestia denuklearyzacji nie budziła żadnych wątpliwości, a sam proces przebiegł sprawnie. Nad Dnieprem natomiast stosunek postradzieckich, a w szczególności opozycyjnych elit względem rozbrojenia ewoluował. Do początku 1991 r. postrzegano to jako niezbędny krok do odrzucenia rosyjskiej dominacji, a od momentu, gdy uzyskanie niepodległości stało się najpierw możliwą perspektywą, a potem już faktem, rozbrojenie atomowe zaczęto traktować jako kartę przetargową w stosunkach międzynarodowych. Choć ukraińskie

6 *Implications of the START II Treaty for US-Russian Relations*, Stimson Center, Washington 1993 (Stimson Center Report, 9), s. 27.

7 O. Subtelny, *Ukraine...*, s. 598.

elity polityczne nie rozpatrywały możliwości długoterminowego utrzymania broni atomowej, to dążyły do uznania przez podmioty trzecie prawa własności Ukrainy do znajdującego się na jej terytorium arsenału oraz wykorzystania zgody na jego likwidację do uzyskania międzynarodowych gwarancji integralności terytorialnej i bezpieczeństwa ze strony mocarstw, które taką broń posiadają, a nadto określonych korzyści gospodarczych.

Niewątpliwy wpływ na postawę władz Ukrainy w przedmiotowej sprawie miała atmosfera odprężenia w stosunkach między Stanami Zjednoczonymi a ZSRR. Wpłynęły na nią przede wszystkim spotkanie Ronalda Reagana i Michaiła Gorbaczowa w Reykjavíku w 1986 r., gdzie prowadzono rozmowy o całkowitej likwidacji broni atomowej, zawarcie w grudniu 1987 r. bilateralnego *Traktatu o całkowitej likwidacji pocisków raketowych krótkiego i średniego zasięgu* (INF), a następnie szczyt George'a Busha i Michaiła Gorbaczowa na Malcie w 1989 r., gdzie ogłoszono koniec zimnej wojny, czego materialnymi przejawami były zawarcie 31 lipca 1991 r. *Traktatu o redukcji strategicznych zbrojeń nuklearnych* (START) oraz rozwiązanie Układu Warszawskiego. Mocarstwa atomowe dążyły ponadto do uniknięcia precedensu powiększenia się grona państw nuklearnych o republiki postradzieckie, by nie uruchomić efektu domina⁸.

Od deklaracji suwerenności Ukrainy do impasu negocyjacyjnego w ukraińsko-rosyjskim formacie dwustronnym

W okresie *pierestrojki* w drugiej połowie lat osiemdziesiątych postawy antypaństwowe w europejskich republikach ZSRR manifestowały się poprzez ruchy odrodzenia narodowego, pacyfistyczne i ekologiczne. Ich częstym elementem były postulaty antyjądrowe, szczególnie w Białoruskiej i Ukraińskiej SRR, które najbardziej doświadczyły skutków awarii elektrowni w Czarnobylu. Jak wspomniano, ukraińska opozycja antykomunistyczna, której główną formą organizacyjną był Ruch, postrzegała denuklearyzację państwa jako warunek jego politycznej niezależności od władz związkowych. Po pierwsze, nie wyobrażano sobie, by pozostawiły one część

8 J. F. Mearsheimer, *The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent*, „Foreign Affairs” 1993, vol. 72, No. 3, s. 50–66; L. Gak, *Denuclearization and Ukraine: Lessons for Future*, „The Nonproliferation Review” 2004, vol. 11, No. 1, s. 108.

arsenału jądrowego pod jurysdykcją ukraińską. Po drugie, uzależnienie od rosyjskiej technologii i produkcji materiałów jądrowych postrzegano jako przeszkodę w uzyskaniu niezależności politycznej⁹.

Powyższy stan rzeczy znalazł odzwierciedlenie w deklaracji suwerenności państwowej Ukrainy przyjętej przez Radę Najwyższą 16 lipca 1990 r. W punkcie IX: 'Bezpieczeństwo zewnętrzne i wewnętrzne' wskazano m.in., że Ukraina „uroczyście deklaruje zamiar stania się w przyszłości państwem neutralnym, nieuczestniczącym w blokach militarnych i przestrzegającym trzech zasad bezatomowości: nieprzyjmowania, nieprodukowania i niepozyskiwania broni jądrowej”¹⁰.

W związku z nieudaną próbą zamachu stanu, tzw. puczem Janajewa, procesy suwerenizacji poszczególnych republik ZSRR istotnie przyspieszyły. 24 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła deklarację niepodległości¹¹. W preambule odwołano się do deklaracji z lipca roku poprzedniego i zadeklarowano niepodzielność oraz nienaruszalność terytorium państwa. Tego samego dnia przyjęta została uchwała parlamentu dotycząca jednostek wojskowych znajdujących się na terytorium Ukrainy¹². Stosownie do jej treści wszystkie przechodziły pod zwierzchnictwo nowo powołanego Ministerstwa Obrony Ukrainy i w skład jej sił zbrojnych.

10 września 1991 r. parlament przyjął ustawę nacjonalizującą podmioty podlegające władzom centralnym ZSRR i powierzył związane z tym zadania Gabinetowi Ministrów Ukrainy¹³. Regulacją tą objęte zostały również podmioty i jednostki organizacyjne, których majątek był własnością sił

- 9 M. Budjeryn, *The Power of the NPT: International Norms and Ukraine's Nuclear Disarmament*, „Nonproliferation Review” 2015, vol. 22, No. 2, s. 208.
- 10 Декларация „Про державний суверенітет України”, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, № 31, ст. 429: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>> [dostęp: 1 v 2025].
- 11 Постанова Верховної Ради Української РСР „Про проголошення незалежності України”, „Відомості Верховної Ради України” 1991, № 38, ст. 502: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1427-12>> [dostęp: 1 v 2025].
- 12 Постанова Верховної Ради Української РСР „Про військові формування на Україні”, „Відомості Верховної Ради України” 1991, № 38, ст. 506: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1431-12>> [dostęp: 1 v 2025].
- 13 Закон України „Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України”, „Відомості Верховної Ради України” 1991, № 46, ст. 615: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1540-12>> [dostęp: 1 v 2025].

zbrojnych ZSRR. Bezpośrednio do kwestii broni atomowej odnosiła się natomiast przyjęta 24 października uchwała Rady Najwyższej w sprawie bezatomowego statusu Ukrainy, w której podkreślono: tymczasowy charakter obecności tego typu broni na terenie państwa (ust. 1), żądanie sprawowania kontroli nad jej stosowaniem (ust. 2) i zobowiązanie do jak najszybszego jej zlikwidowania (ust. 3), a oprócz tego wyrażono wolę uzyskania przez Ukrainę statusu państwa bezatomowego i przystąpienia do NPT (ust. 7)¹⁴.

W grudniu 1991 r. dokonał się rozpad ZSRR, czego wyrazami były: deklaracja białowieska z 8 grudnia, tj. wspólne oświadczenie przywódców trzech republik: Rosji, Białorusi i Ukrainy o rozwiązaniu państwa związkowego, a także dokumenty podpisane przez przywódców dawnych republik związkowych w toku dwóch szczytów nowo utworzonej Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) – 21 grudnia w Ałma-Acie i 30 grudnia w Mińsku. W ogólnych kwestiach bezpieczeństwa międzynarodowego strony porozumienia podpisanego w Kazachstanie deklarowały uznanie FR za kontynuatorkę ZSRR w wykonywaniu mandatu stałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ¹⁵. W kwestiach bezpośrednio dotyczących statusu postradzieckiego arsenału nuklearnego w Ałma-Acie postanowiono, że:

- republiki posiadające broń atomową na swoim terytorium, tj. FR, Białoruś, Kazachstan i Ukraina, będą wspólnie wypracowywać politykę w zakresie jej użytkowania;
- Białoruś i Ukraina przystąpią do NPT jako państwa bezatomowe (Kazachstan takiego zobowiązania wówczas nie przyjął);
- do 1 lipca 1992 r. taktyczna broń atomowa z wymienionych republik zostanie przetransportowana na poligony w FR celem rozbrojenia pod wspólną kontrolą;
- do chwili całkowitego wyprowadzenia broni atomowej z terytorium Białorusi i Ukrainy, tj. do końca 1994 r., decyzja o jej ewentualnym użyciu

14 Заява „Про безядерний статус України”, „Відомості Верховної Ради України” 1991, № 51, ст. 742: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1697-12>> [dostęp: 1 V 2025].

15 Decyzja Rady Szefów Państw WNP z 21 XII 1991 r. o członkostwie państw Wspólnoty w ONZ i innych organizacjach międzynarodowych: *Решение Совета Глав Государств Содружества Независимых Государств*, „Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств” [online, dostęp: 1 V 2025]: <www.cis.minsk.by/reestr2/doc/5#text>.

będzie podejmowana przez prezydenta FR po konsultacjach z kierownictwem państwowym Białorusi, Kazachstanu i Ukrainy¹⁶.

W czasie mińskiego szczytu państw WNP podpisano z kolei umowę w sprawie sił strategicznych, w której m.in.:

- strony zgodziły się na utrzymanie Wspólnego Dowództwa Strategicznego, którego celem byłoby gwarantowanie bezpieczeństwa zbiorowego wszystkich państw WNP, a w odniesieniu do Ukrainy zapewnienie niewykorzystania znajdującej się na jej terytorium broni atomowej oraz doprowadzenie do jej likwidacji;

- Ukraina zobowiązała się przystąpić do NPT jako państwo bezatomowe i przekazać FR do likwidacji strategiczną broń atomową do końca 1994 r., a taktyczną – do 1 lipca 1992¹⁷.

14 lutego 1992 r. w czasie kolejnego mińskiego szczytu WNP zawarte zostało porozumienie o statusie Sił Strategicznych (tj. głównie sił atomowych), zgodnie z którym zdefiniowano je jako samodzielne zgrupowanie strategiczne mające własne dowództwo, które z kolei podlegało głównodowodzącemu Zjednoczonych Sił Zbrojnych WNP i cywilnej kontroli, tj. Radzie Głów Państw WNP¹⁸.

Ówczesne władze Ukrainy, przyjmując powyższą politykę traktatową, dążyły do realizacji kilku celów. Chodziło m.in. o pozbycie się broni atomowej, by ograniczyć zależność od FR i budować poprawne stosunki z państwami Zachodu, a także o utrzymanie wspólnego dowództwa nad Siłami Strategicznymi, co dawałoby wpływ na działania FR w tym obszarze¹⁹.

16 *Соглашение о совместных мерах в отношении ядерного оружия от 21 декабря 1991 года*, „Законодательство стран СНГ” [online, dostęp: 1 V 2025]: <https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=27062>.

17 *Соглашение между государствами – участниками Содружества Независимых Государств по Стратегическим силам [от 30 XII 1991]*, „Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://cis.minsk.by/reestr2/doc/9#text>>.

18 *Соглашение между государствами – участниками Содружества Независимых Государств о статусе Стратегических сил*, „Гарант” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://base.garant.ru/1118942/741609f9002bd54a24e5c49cb5af953b/?ysclid=masdabf6j565024776>>.

19 L. Gak, *Denuclearization...*, s. 113; Д. Рафеенко, *Ядерный фактор во внешней политике Украины (1991–1996 гг.)*, „Белорусский журнал международного права и международных отношений” 2004, № 3, s. 61.

Powyższe zobowiązania członków WNP spotkały się z pozytywną reakcją państw zachodnich i warunkowały uznanie ich niepodległości. W przypadku Ukrainy Stany Zjednoczone dokonały tego 25 grudnia 1991 r. Należy jednak podkreślić, że choć prezydent Łeonid Krawczuk podpisał wymienione dokumenty, to za wyjątkiem porozumienia białowieskiego z 8 grudnia 1991 r. nie ratyfikował ich ukraiński parlament²⁰. Podobnie uzgodniony 21 grudnia 1991 r. w Alma-Acie traktat o wspólnych działaniach w sprawie broni atomowej nakładał w art. 7 obowiązek ratyfikacji aktu i wymiany dokumentów ratyfikacyjnych, by mógł wejść w życie, a zatem nie miał wobec Ukrainy prawnie wiążących skutków²¹.

Na początku 1992 r. stosunki rosyjsko-ukraińskie uległy pogorszeniu, a jednym z aspektów kryzysu, obok zaostrzającego się sporu o Krym i Flotę Czarnomorską, było zgłoszenie przez władze w Kijowie zastrzeżeń co do przyszłego losu ukraińskiego arsenału atomowego, a mianowicie czy faktycznie zostanie poddany likwidacji przez stronę rosyjską. Odzwierciedliła to uchwała Rady Najwyższej z 9 kwietnia 1992 r., która zobowiązała rząd Ukrainy do podjęcia działań uniemożliwiających użycie przez FR znajdującego się na terenie kraju arsenału jądrowego. Akt ten powtórzył deklarację przystąpienia do NPT, ale po raz pierwszy kwestię tę powiązano z koniecznością uzyskania w zamian gwarancji bezpieczeństwa²². Parlament żądał, by taktyczna broń atomowa pozostała na terenie kraju, dopóki z udziałem Ukrainy nie zostanie powołany międzynarodowy mechanizm kontroli likwidacji wycofywanych głowic, oraz aby zapewnić, że broń atomowa na terytorium Ukrainy nie zostanie użyta²³.

Niemalże w tym samym czasie, 5 kwietnia 1992 r. prezydent Krawczuk wydał dekret, zgodnie z którym 43 Armię Rakietową oraz 46 Armię Powietrzną ZSRR włączono do Sił Zbrojnych Ukrainy, a ich żołnierze musieli

20 *Постанова Верховної Ради України „Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав” [№ 1958-XII], „Верховна Рада України” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1958-12>>.*

21 *Соглашение о совместных мерах...*

22 *Постанова Верховної Ради України „Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною безядерного статусу”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, № 29, ст. 405: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2264-12>> [dostęp: 1 V 2025].*

23 Tamże; O. Subtelny, *Ukraine...*, s. 585.

złożyć przysięgę na wierność Ukrainie²⁴. Oba wskazane akty prawne miały skutkować tym, by rozdysponowane na terenie Ukrainy Wojska Rakietowe Przeznaczenia Strategicznego przeszły pod jej kontrolę. W strukturach Ministerstwa Obrony Ukrainy wyodrębniono Centrum Kierownictwa Administracyjnego Strategicznych Sił Jądrowych²⁵. Ukraina ogłosiła wprowadzenie kontrolę administracyjną nad bronią atomową, niemniej kontrolę operacyjną zachowywało Ministerstwo Obrony FR.

Określone ustępstwa Ukrainy i FR umożliwiły zawarcie przez nie 11 kwietnia 1992 r. w Moskwie porozumienia o wyprowadzeniu taktycznej broni jądrowej z terytorium Ukrainy oraz protokołu o terminach i mechanizmie kontroli likwidacji głowic atomowych. FR zgodziła się na udział ukraińskich obserwatorów w tym ostatnim procesie, a Ukraina odstąpiła od żądania obecności inspektorów międzynarodowych. Umowa ta realizowana była do końca maja 1992 r.²⁶ Mimo to Ukraina kontynuowała politykę dystansowania się od inicjowanych przez FR przedsięwzięć integracyjnych: nie podpisała układu taszkienckiego o bezpieczeństwie zbiorowym z 15 maja 1992 r., podczas gdy wśród jego sygnatariuszy był Kazachstan, a Białoruś przystąpiła do niego w grudniu 1993 r.

Od protokołu lizbońskiego do ratyfikacji NPT – sukces trójstronnego formatu negocjacyjnego

W maju 1992 r. w Lizbonie miał miejsce szczyt z udziałem ministrów spraw zagranicznych Stanów Zjednoczonych, Rosji, Białorusi, Kazachstanu i Ukrainy. Jego celem było podpisanie aneksu do traktatu START I, który

24 W istocie zdublowano postanowienia zawarte w uchwale parlamentu z 24 VIII 1991 r. M. Budjeryn, *The Power...*, s. 214; Указ Президента України „Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України”, 5 IV 1992, № 209: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/209/92>> [dostęp: 1 V 2025].

25 Д. Рафеенко, *Ядерный...*, s. 62.

26 *Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о порядке перемещения ядерных боеприпасов с территории Украины на центральные предзаводские базы Российской Федерации с целью их разукomплектования и уничтожения*, „Бюллетень международных договоров” 1993, № 4: <www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48814> [dostęp: 1 V 2025]; А. Д. Прудников, *Ядерный фактор в российско-украинских отношениях в 1990-е гг.*, „Вестник РГГУ” 2024, № 1, s. 122.

zyskał nazwę protokołu lizbońskiego²⁷. *Nota bene* rosyjski parlament uzależniał ratyfikację tego traktatu od przystąpienia Ukrainy do układu NPT. Wszystkie cztery wymienione państwa postradzieckie uznano w nim za sukcesorów ZSRR, a zatem równorzędne strony (art. 1), co oznaczało, że protokół stał się dla nich wiążący. Białoruś, Kazachstan i Ukraina przyjęły w szczególności zobowiązanie do zawarcia z FR porozumień prowadzących do ich całkowitej denuklearyzacji i przystąpienia do NPT w charakterze państw bezatomowych w możliwie najkrótszym czasie (art. 5). Preambuła aktu stanowiła z kolei, że broń atomowa byłego ZSRR „pozostanie pod bezpieczną, pełną i rzetelną kontrolą wspólnego zjednoczonego dowództwa”. Dokument uzupełniały jednostronne oświadczenia poszczególnych państw, w tym Ukrainy deklarującej likwidację posiadanego arsenału atomowego w ciągu siedmiu lat, zgodnie z treścią porozumienia START I.

Potwierdzenie postanowień protokołu lizbońskiego dokonało się na moskiewskim szczycie WNP w lipcu 1992 r. W przyjętej wówczas deklaracji uznano, że FR jest kontynuatorką zobowiązań ZSRR wynikających z NPT, jednym z depozytariuszy traktatu oraz państwem posiadającym broń atomową, podczas gdy pozostali członkowie WNP przystępują do NPT jako państwa bezatomowe²⁸. Warto jednak zauważyć, że w myśl art. 1 protokołu lizbońskiego w momencie jego zawarcia wszystkie strony, w tym Stany Zjednoczone i FR, uznały bieżący atomowy status pozostałych postradzieckich republik. Co jednak ważne, Ukraina nie dokonała promulgacji tego dokumentu, nie wspominając o deklaracji moskiewskiej i innych aktach WNP²⁹, przez co nie rodziły wobec niej skutków prawnych. W omawianym okresie Ukraina ratyfikowała jedynie *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*³⁰.

27 *Protocol to the Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms*, Lisbon, 23 V 1992: <<https://digitallibrary.un.org/record/183095?v=pdf>> [dostęp: 1 V 2025].

28 *Решение об участии государств – участников Содружества в Договоре о нераспространении ядерного оружия*, „Министерство иностранных дел Российской Федерации” [online], 6 VII 1992 [dostęp: 1 V 2025]: <www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_safety/1739929/>.

29 M. Budjeryn, *The Power...*, s. 216.

30 *Постанова Верховної Ради України „Про ратифікацію Договору про звичайні збройні сили в Європі та Угоди про принципи і порядок його виконання”*, „Відомості Верховної Ради України” 1992, № 37, ст. 551: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2526-12>> [dostęp: 1 V 2025].

Deklaracja rosyjskiego parlamentu z 21 maja 1992 r. w sprawie nieuznania obowiązującej mocy aktów z 1954 r., które przekazywały Krym pod jurysdykcję Ukraińskiej SRR, wzmocniła obawy władz Ukrainy co do perspektyw jej integralności terytorialnej. Z tego powodu kwestia denuklearyzacji stała się zakładnikiem sprawy międzynarodowych gwarancji bezpieczeństwa dla Ukrainy³¹. Poczucie rozczarowania postawą Waszyngtonu w przedmiotowej kwestii Ukraińcy mogli odczuć we wrześniu 1992 r., gdy amerykańskie i rosyjskie władze ogłosiły program „Megatony na megawaty”, w ramach którego FR miała otrzymać ok. 5 mld dol. za przekazanie USA wysoko wzbogaconego uranu z rozbrojonych głowic nuklearnych³².

W tym samym czasie ruszył proces ratyfikacyjny wzmiankowanych wyżej dokumentów międzynarodowych. 4 lutego 1993 r. przyjęcia traktatu START I poprzez ratyfikację protokołu lizbońskiego oraz przystąpienia do NPT dokonała Białoruś. Kazachstan ratyfikował START I 2 lipca 1993 r., a do NPT przystąpił 14 lutego kolejnego roku. Legislatury Stanów Zjednoczonych i FR ratyfikowały zaś START I odpowiednio 1 października i 4 listopada 1993 r.³³

Kreśląc kontekst tego procesu, należy odnotować, że 3 stycznia 1993 r. prezydenci USA i FR podpisali kolejne porozumienie o redukcji broni strategicznej, znane jako START II. Jego ratyfikacja była jednak uzależniona od uprzedniej ratyfikacji układu START I przez wszystkie strony. Tymczasem 4 listopada 1992 r. Rada Najwyższa FR, ratyfikując układ START I, zastrzegła, że wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpi dopiero, gdy Białoruś, Kazachstan i Ukraina przystąpią do NPT i podpiszą stosowną umowę odnośnie do implementacji postanowień traktatu³⁴.

31 *Постанова Верховної Ради України „Про Заяву Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, № 33, ст. 481: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2399-12>> [dostęp: 1 v 2025].*

32 *Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Russian Federation Concerning the Disposition of Highly Enriched Uranium Extracted from Nuclear Weapons*, „U.S. Department of Energy” [online, dostęp: 1 v 2025]; <<https://www.energy.gov/node/4812560>>.

33 R. Czachor, *Białoruska polityka neutralności i bezatomowości w latach 90.*, „Studia z Nauk Społecznych. Zeszyty naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach” 2011, nr 4, s. 97–106.

34 *Implications of the START II...*, s. 29.

Po dokonaniu stosownych formalności przez władze w Mińsku i Ałma-Acie kwestia wejścia w życie układów START I i II stała się więc poniekąd zakładnikiem politycznych decyzji Kijowa.

W tych okolicznościach rosła międzynarodowa presja na władze Ukrainy, które przede wszystkim dążyły do uzyskania gwarancji integralności na wypadek rosyjskiego rewizjonizmu. Wzmacniały ją rezygnacja Republiki Południowej Afryki z broni atomowej w 1991 r. oraz przystąpienie Chin i Francji do NPT rok później. Ukraińska dyplomacja publikowała stanowisko, że Ukraina nie odstępuje od zobowiązania do bycia państwem pozbawionym broni atomowej, ale dąży przy tym do potwierdzenia, że wycofaniu jej z terytorium kraju będą towarzyszyć gwarancje polityczne i rekompensata finansowa³⁵. Ukraina nie negowała zatem powziętego zobowiązania, ale próbowała powiązać tę kwestię z uzyskaniem maksymalnych korzyści politycznych i gospodarczych zarówno ze strony Zachodu, jak i FR.

Na przełomie 1992 i 1993 r. toczyły się dwustronne negocjacje ukraińsko-rosyjskie, w których Kijów dążył do potwierdzenia prawa własności do strategicznej broni jądrowej na terytorium Ukrainy, co dawałoby tytuł prawny do roszczeń finansowych. Powoływano się przy tym na *Konwencję wiedeńską w sprawie sukcesji państw w odniesieniu do własności państwowej, archiwów i długów* z 1978 r., którą Ukraina ratyfikowała w listopadzie 1992 (*nota bene* umowa ta nie weszła w życie)³⁶. Część deputowanych do Rady Najwyższej wydała oświadczenie, że protokół lizboński nie może być ratyfikowany, dopóki państwa trzecie nie potwierdzą, że broń atomowa znajdująca się na terenie Ukrainy jest jej własnością.

W czasie przedłużającego się impasu w przedmiotowej kwestii 2 lipca 1993 r. ukraiński parlament przyjął dokument pt. 'Podstawowe kierunki polityki zagranicznej Ukrainy'³⁷. Stwierdzono w nim, że „w związku

35 M. Budjeryn, *The Power...*, s. 217–218.

36 *Постанова Верховної Ради України „Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, № 49, ст. 672: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2784-12>> [dostęp: 1 V 2025].*

37 *Постанова Верховної Ради України „Про Основні напрями зовнішньої політики України”, „Відомості Верховної Ради України” 1993, № 37, ст. 379: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3360-12>> [dostęp: 1 V 2025].*

z historycznymi okolicznościami stała się ona posiadaczką broni atomowej”. Minister spraw zagranicznych Anatolij Zlenko mówił o unikalnym statusie Ukrainy jako „państwa bezatomowego, lecz mającego broń atomową”, a wcześniej wiceminister Borys Tarasiuk – o „tymczasowym mocarstwie atomowym”³⁸.

Zwiastunem możliwego przełomu było wypracowanie w Jałcie 3 września 1993 r. bilateralnego porozumienia w sprawie statusu Floty Czarnomorskiej³⁹, a nadto trzech dokumentów szczegółowo normujących kwestię likwidacji ukraińskiego arsenału atomowego (tzw. porozumienia z Massandry)⁴⁰. Doszło do tego m.in. dzięki wysiłkom amerykańskiej dyplomacji, w tym misjom Strobe’a Talbotta i Lesa Aspina, które prowadziły rokowania w Kijowie⁴¹. W szczególności FR zobowiązana została w nich do rozbrojenia głowic i przerobu wysoko wzbogaconego uranu na nisko wzbogacony, który byłby wykorzystany w ukraińskich elektrowniach atomowych oraz innych celach pokojowych. Kontrolę nad tym procesem miała zaś sprawować Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej. Akty te mimo wszystko nie zostały ratyfikowane, ponieważ strona ukraińska zgłosiła szereg poprawek do ostatecznej wersji tekstu⁴². Skutki prawne zrodziła jedynie umowa dotycząca Floty Czarnomorskiej, choć uznano ją za dalece niekorzystną dla Ukrainy. Przedmiotowe akty stały się jednak podstawą do zawarcia późniejszych umów w tym zakresie.

38 Д. Рафеенко, *Ядерный...*, s. 63; А. Д. Прудников, *Ядерный...*, s. 126.

39 *Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту* [№ 643_054], „Законодавство України” [online, dostęp: 1 v 2025]: <https://web.archive.org/web/20200204212155/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054>.

40 *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Украины об утилизации ядерных боезарядов, „Законодавство України”* [online, dostęp: 1 v 2025]: <https://web.archive.org/web/20181202033223/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_132>; *Основные принципы утилизации ядерных боезарядов стратегических ядерных сил, дислоцированных в Украине, „Закон”* [online, dostęp: 1 v 2025]: <https://www.zakon.cc/law/document/read/643_133>; *Угода між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях*: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_131> [dostęp: 1 v 2025].

41 L. Gak, *Denuclearization...*, s. 109.

42 А. Д. Прудников, *Ядерный...*, s. 128–130.

Rada Najwyższa Ukrainy ratyfikowała protokół lizboński 18 listopada 1993 r., aczkolwiek ze znaczącymi zastrzeżeniami. Ponownie podkreślono, że zgodnie z przywoływaną wyżej konwencją wiedeńską z 1983 r. Ukraina ma prawo własności do znajdującej się na jej terytorium broni atomowej. Zanegowano funkcjonalną więź pomiędzy protokołem lizbońskim a NPT poprzez zastrzeżenie do art. 5 pierwszego z dokumentów, stypulującego przystąpienie Ukrainy do NPT jako państwa bezatomowego. Stwierdzono nadto, że Ukraina „realizuje zarządzanie administracyjne strategicznymi siłami jądrowymi”. Jednocześnie ukraiński parlament zadeklarował wywiązanie się z zawartego w układzie START I zobowiązania w sprawie redukcji ogólnej liczby głowic o 42 proc. oraz głowic balistycznych o 36 proc.⁴³ Zadeklarowano ponadto stopniowe dążenie do statusu państwa bezatomowego pod warunkiem uzyskania gwarancji bezpieczeństwa ze strony innych państw atomowych. *De iure* decyzja ta oznaczała deklarację utrzymania *status quo* w bliżej nieokreślonej perspektywie. Wśród ukraińskich polityków panowało przekonanie, że w takim kształcie protokół lizboński był sukcesem potwierdzającym wszystkie roszczenia Kijowa, a przystąpienie do układu START I winno być traktowane odrębnie od NPT i dokonane wcześniej⁴⁴. Takie stanowisko Rady Najwyższej Ukrainy spotkało się jednak ze stanowczą dezaprobatą Stanów Zjednoczonych i FR⁴⁵. Dla amerykańskiej dyplomacji postawa Kijowa była „wykrętna, niejednoznaczna i frustrująca”. Potwierdzało to ogłoszone w listopadzie 1993 r. ultimatum NATO, grożące wstrzymaniem udziału Ukrainy w Partnerstwie dla Pokoju⁴⁶. Jednocześnie władze USA dążyły do takiego wsparcia Ukrainy w omawianej kwestii, aby mieć wpływ na przebieg procesu rozbrojenia. Przejawem tych wysiłków było zawarte 25 października 1993 r. w Kijowie bilateralne

43 Постанова Верховної Ради України „Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року”, „Відомості Верховної Ради України” 1993, № 49, ст. 464: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3624-12>> [dostęp: 1 v 2025].

44 L. Gak, *Denuclearization...*, s. 123–124, 126.

45 M. Budjeryn, *The Power...*, s. 224.

46 S. E. Miller, *Ukraine's Flawed Nuclear Diplomacy*, „The Nonproliferation Review” 1993, vol. 1, No. 3, s. 47.

porozumienie w sprawie ustanowienia dwustronnego mechanizmu konsultacji i kontroli denuklearyzacji⁴⁷.

W efekcie wysiłków dyplomatycznych od początku 1994 r. proces prawnego regulowania rozbrojenia atomowego Ukrainy przyspieszył. 14 stycznia w Moskwie doszło do podpisania przez prezydentów Billa Clintona, Borisa Jelcyna i Łeonida Krawczuka deklaracji, zgodnie z którą Ukraina miała otrzymać z tytułu przekazania Rosji taktycznej broni jądrowej rekompensatę równą wartości zawartego w niej wzbogaconego uranu, a ponadto paliwo jądrowe do swoich elektrowni atomowych i umorzenie części zadłużenia wobec Rosji z tytułu dostaw surowców energetycznych. Strony wyraziły gotowość udzielenia Ukrainie gwarancji bezpieczeństwa, lecz dopiero po ratyfikowaniu przez nią układów START I i NPT. Ustalono grafik działań, zgodnie z którym do listopada 1994 r. Ukraina miała przekazać Rosji 200 głowic jądrowych i wycofać z dyżurów bojowych bombowce strategiczne. FR zobowiązała się przekazać Ukrainie 100 ton nisko wzbogaconego uranu na potrzeby sektora energetycznego, a Stany Zjednoczone – wypłacić FR z tego tytułu 60 mln dol.⁴⁸ Cały proces miała nadzorować Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej. W tym miejscu należy dodać, że następnie Ukraina stała się głównym beneficjentem programu Nunn-Lugara, otrzymawszy łącznie 700 mln dol. na reformy, w tym ok. 350 mln na cele związane z bronią atomową⁴⁹.

Po tym fakcie władze Ukrainy, w tym prezydent Krawczuk i minister Zlenko, przekonywały publicznie, że interesy państwa zostały zabezpieczone, a dalsze utrzymywanie broni atomowej powodowałoby więcej szkód niż pożytku. Krok ten zmienił postawę ukraińskich parlamentarzystów. 3 lutego 1994 r. Rada Najwyższa wycofała w trybie uchwały poczynione

47 *Agreement between the United States of America and Ukraine Concerning Assistance to Ukraine in the Elimination of Strategic Nuclear Arms and the Prevention of Proliferation of Weapons of Mass Destruction*, United States Department of State, Kyiv, 25 X 1993 (Treaties and Other International Acts Series, 93-1231): <www.state.gov/wp-content/uploads/2022/09/93-1231-Weapons-Nonproliferation-Ukraine-CTRA.pdf> [dostęp: 1 V 2025].

48 *The US-Russia-Ukraine Trilateral Statement and Annex*, „Atomic Archive” [online, dostęp: 1 V 2025]: <www.atomicarchive.com/resources/documents/deterrence/trilateral.html>.

49 А. Д. Прудников, *Ядерный...*, s. 133.

przez siebie zastrzeżenia do protokołu lizbońskiego⁵⁰. Pierwszy transport ze strategiczną bronią atomową wyruszył na rosyjskie poligony już w marcu. Cały proces trwał 27 miesięcy i przebiegał z wyprzedzeniem ustalonego grafiku. Zakończył się w nocy z 1 na 2 lipca 1996 r. Ostatnie rakiety SS-19 zostały zlikwidowane w lutym 1999 r., a ostatnia znajdująca się na terytorium Ukrainy wyrzutnia międzykontynentalnych rakiet balistycznych SS-24 – w październiku 2001⁵¹.

16 listopada 1994 r., m.in. za sprawą nacisków nowego prezydenta Łeonida Kuczmy, Rada Najwyższa zagłosowała za ratyfikacją NPT, tym razem nie zgłaszając żadnych zastrzeżeń do jego treści⁵². W art. 4 uchwały wskazano, że Ukraina potraktuje każdą groźbę lub akt użycia siły przeciwko swojej integralności terytorialnej i nienaruszalności granic, a także naciski gospodarcze ze strony państw atomowych jako „nadzwyczajne okoliczności, które zagrażają jej najważniejszym interesom”, co zostało zaczerpnięte wprost z art. 10 NPT. Postanowiono przy tym, że ratyfikacja dokonana zostanie po zawarciu przez Ukrainę umowy o gwarancjach bezpieczeństwa z państwami depozytariuszami układu NPT.

5 grudnia 1994 r. w czasie szczytu Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w Budapeszcie prezydenci Clinton, Jelcyn i Kuczma oraz premier John Major podpisali memorandum w sprawie gwarancji bezpieczeństwa dla Ukrainy, w tym zobowiązanie do konsultowania się na wypadek zaistnienia okoliczności związanych z tymi gwarancjami⁵³. Ustne oświadczenia w tej kwestii złożyły władze Francji i Chin. W szcze-

50 *Постанова Верховної Ради України „Про виконання Президентом України та Урядом України рекомендацій, що містяться в пункті 11 Постанови Верховної Ради України »Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року«*”, „Відомості Верховної Ради України” 1994, № 22, ст. 147: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3919-12>> [dostęp: 1 v 2025].

51 Д. Рафеєнко, *Ядерный...*, s. 65.

52 *Закон України „Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року”*, „Відомості Верховної Ради України” 1994, № 47, ст. 421: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text>> [dostęp: 1 v 2025].

53 *Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text> [dostęp: 1 v 2025].

gólności w pkt 4 i 5 dokumentu Stany Zjednoczone, FR i Wielka Brytania zobowiązały się do nieużywania broni atomowej przeciwko Ukrainie, jak i wobec każdego innego państwa nieatomowego w rozumieniu układu NPT, a także do zażądania od Rady Bezpieczeństwa ONZ udzielenia pomocy w przypadku aktu użycia broni atomowej lub takiej groźby. Strony miały dokonywać konsultacji w razie wystąpienia okoliczności dotyczących tych zobowiązań.

Ukraiński prawodawca w żaden sposób nie nawiązał do bezatomowego statusu państwa w uchwalonej w 1996 r. konstytucji, postępując w tym zakresie inaczej niż białoruski, który w ustawie zasadniczej z 1994 r. potwierdził, że Białoruś „stawia sobie za cel uczynić swoje terytorium bezatomowym, a kraj – neutralnym” (art. 18 w redakcji z 1994 r.)⁵⁴.

Prima facie memorandum budapeszteńskie stanowiło spełnienie żądań władz Ukrainy związanych z denuklearyzacją. Pozostało jednak wyłącznie oświadczeniem, które symbolicznie zakończyło polityczny proces denuklearyzacji Ukrainy, ale nie wiązało stron traktatem nakładającym określone obowiązki. Na niwie technicznej w latach 1995–1997 zawarto jeszcze szereg bilateralnych umów ukraińsko-amerykańskich oraz ukraińsko-rosyjskich w sprawie szczegółów procesu⁵⁵. Nieskuteczności memorandum budapeszteńskiego dla bezpieczeństwa Ukrainy dowiódł rozwój wypadków w 2014 r., gdy aneksja Krymu, a więc naruszenie integralności terytorialnej, nie spotkała się z reakcją mocarstw. Nieefektywność tej deklaracji potwierdził również wybuch wojny w lutym 2022 r.

Prawne aspekty hipotetycznego ponownego uzbrojenia Ukrainy w broń atomową

Zagadnienie hipotetycznej renuklearyzacji Ukrainy należy rozpatrywać jako realizację jednego z trzech scenariuszy: wprowadzenia broni atomowej na stan Sił Zbrojnych Ukrainy, posiadania jej z ograniczonymi

54 Закон України „Про прийняття Конституції України і введення її в дію”, „Відомості Верховної Ради України” 1996, № 30, ст. 142: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-%Do%92%Do%Ao#Text>> [dostęp: 1 V 2025]. Tekst w języku polskim: *Konstytucja Ukrainy*, wstęp i tłum. E. Toczek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999.

55 Były to umowy bilateralne zawarte z rządami Stanów Zjednoczonych i Federacji Rosyjskiej 27 VI 1995, 29 III 1996, 23 V 1996, 4 VI 1996 oraz 28 II 1997 r.

możliwościami faktycznego użycia (jak w przypadku np. Niemiec w ramach programu „NATO Nuclear Sharing”) lub udostępnienia własnego terytorium podmiotom trzecim w celu rozmieszczenia tego rodzaju broni (jak w przypadku Białorusi).

Pierwszy scenariusz oznaczałby konieczność dostosowania zobowiązań prawnych Ukrainy. W związku z tym, że deklaracja suwerenności z 1990 r. zawierała jedynie wolę dążenia do statusu państwa bezatomowego, a konstytucja z 1996 na temat broni atomowej milczy, na gruncie prawa krajowego nie istnieją w tym zakresie istotne przeszkody. Jak wskazano, Ukraina jest stroną NPT jako państwo bezatomowe, co w rozumieniu art. 2 tego traktatu oznacza, że zobligowana jest do „nieprodukowania i nieuzyskiwania inną drogą broni jądrowej” oraz do „nieubiegania się i nieprzyjmowania żadnej pomocy” w tym zakresie.

NPT przewiduje prawo wystąpienia państwa strony, gdy uzna ono, że „wyjątkowe okoliczności związane z przedmiotem Układu zagroziły najwyższym interesom jej kraju” (art. 10, ust. 1). Strona zawiadamia o tym wszystkie inne strony i Radę Bezpieczeństwa ONZ ze skutkiem po upływie trzech miesięcy. Należałoby jednak rozważyć, czy współcześnie skuteczne wycofanie się z NPT daje podmiotowi prawo do posiadania broni atomowej, czy NPT nie stanowi powszechnego prawa zwyczajowego, uznawanego i praktykowanego przez państwa, a zatem i tak wiążącego dla podmiotów niebędących stronami traktatu. Różny status państw na gruncie NPT (atomowe i nieatomowe) oraz fakt, że poza układem pozostają niektóre państwa atomowe, świadczy o tym, że nie tworzy on reżimu obiektywnego, nie ma skutków *erga omnes* i nie jest wiążący dla podmiotów trzecich, zgodnie z zasadą *pacta tertiis nec nocent nec prosunt*. Odrębną kwestią jest ewentualna presja polityczna oraz sankcje nałożone na Ukrainę w przypadku, gdyby jej władze zdecydowały się na uskutecznienie takiego planu.

Realizacja drugiego scenariusza rodzi pytania o jego dopuszczalność w kontekście wynikających z NPT zobowiązań państw nieatomowych, a mianowicie do „nieprzyjmowania od kogokolwiek, bezpośrednio lub pośrednio, broni jądrowej [...] oraz kontroli nad taką bronią [...]” (art. 2). Niektóre z bezatomowych państw stron NPT (m.in. Holandia, Niemcy i Włochy) goszczą na swoim terytorium amerykańską broń atomową, uczestnicząc we wspomnianym programie NATO. Krytyka tej praktyki jako niezgodnej z zobowiązaniami państw atomowych i nieatomowych zawartymi w art. 2 i 3 NPT konfrontowana jest z poglądem, że państwa nie-

atomowe nie stają się atomowymi, gdyż dyslokowany na ich terytorium arsenał pozostaje własnością Stanów Zjednoczonych⁵⁶. W perspektywie pogłębienia współpracy Ukrainy z NATO i jej ewentualnego członkostwa jawi się to możliwą opcją.

W odniesieniu do ostatniego scenariusza należy wskazać, że art. 17 konstytucji Ukrainy nie dopuszcza dyslokowania na jej terenie obcych baz wojskowych. Ewentualne rozmieszczenie obcych wojsk wyposażonych w broń atomową wymagałoby opuszczenia przez Ukrainę NPT oraz nowelizacji ustawy zasadniczej.

Zakończenie

Denuklearyzacja Białorusi, Kazachstanu i Ukrainy postrzegana jest jako jeden z największych sukcesów NPT⁵⁷. Choć obecnie skuteczność ustanowionego w nim reżimu nierozprzestrzeniania broni atomowej w wymiarze ogólnościowym podawana jest w wątpliwość, pozostaje w tym zakresie głównym narzędziem prawnym. Jak wskazano w niniejszym tekście, proces denuklearyzacji Ukrainy był złożony i wielowątkowy, a finalny sukces w postaci przystąpienia przez nią do NPT w charakterze państwa bezatomowego możliwy był po przejściu od dwustronnego ukraińsko-rosyjskiego modelu rokowań do trójstronnego, z udziałem Stanów Zjednoczonych. Podstawę stanowiły tu akty prawa krajowego – deklaracja suwerenności i deklaracja niepodległości Ukrainy.

Należy stwierdzić, że zasadniczo ukraińskie elity polityczne nie rozpatrywały możliwości długoterminowego utrzymania broni atomowej na swoim terytorium, tym bardziej że podlegała ona w istocie dowództwu rosyjskiemu i przeznaczona była do ataku na cele w Stanach Zjednoczonych. Posłużyła jednak za narzędzie wzmacniania polityki bezpieczeństwa Ukrainy oraz uzyskania korzyści gospodarczych, m.in. dla cywilnego sektora energetyki jądrowej.

56 M. Hayashi, *NATO's Nuclear Sharing Arrangements Revisited in Light of the NPT and the TPNW*, „Journal of Conflict and Security Law” 2021, vol. 26, No. 3, s. 471–491; S. Jembrzycki, *The Legality of the NATO Nuclear Sharing Program under the Nuclear Non-Proliferation Treaty*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2020, t. 14, nr 2, s. 263–276.

57 M. Budjeryn, *The Power...*, s. 204.

Na gruncie prawa międzynarodowego bezatomowy status Ukrainy regulują protokół lizboński, na mocy którego stała się ona stroną układu START I (*nota bene* okres jego obowiązywania upłynął), oraz układ NPT. Memorandum budapeszteńskie, w którym mocarstwa atomowe udzieliły Ukrainie gwarancji bezpieczeństwa, pozostawało jedynie deklaracją, która nie rodziła bezpośrednich skutków prawnych. Tym samym długi proces negocjowania warunków rezygnacji Ukrainy z broni atomowej nie doprowadził do osiągnięcia przez nią celu w postaci zagwarantowania sobie bezpieczeństwa i integralności terytorialnej. Zrealizowano jedynie cel osiągnięcia materialnych rekompensat za przekazanie broni zawierającej wysoko wzbogacony uran.

W ukraińskim prawie krajowym nie istnieją przeszkody dla ewentualnej renuklearyzacji. Na gruncie prawnomiędzynarodowych zobowiązań Ukrainy niezbędne byłoby jednak wycofanie się z NPT, co wobec faktu, że nie stanowi on reżimu obiektywnego, nie jest niemożliwe. Przy pozostaniu stroną NPT możliwe byłoby zaś posiadanie broni atomowej w ramach programu „NATO Nuclear Sharing”. Krok ten nadwyręzałby wiarygodność reżimu NPT, aczkolwiek *usus* dowodzi jego dopuszczalności.

Finalnie należy odnotować, że *casus* Ukrainy ukazuje ważny problem prawnomiędzynarodowych regulacji systemu bezpieczeństwa międzynarodowego – asymetrię między oczekiwaniami państw a zakresem zobowiązań gwarancyjnych. Prowokuje również dalsze pytania badawcze, w tym o to, jakie gwarancje mogą być udzielane państwom rezygnującym z broni atomowej i na ile są one skuteczne.

Bibliografia

- Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Russian Federation Concerning the Disposition of Highly Enriched Uranium Extracted from Nuclear Weapons*, „U.S. Department of Energy” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://www.energy.gov/node/4812560>>.
- Agreement between the United States of America and Ukraine Concerning Assistance to Ukraine in the Elimination of Strategic Nuclear Arms and the Prevention of Proliferation of Weapons of Mass Destruction*, United States Department of State, Kyiv, 25 X 1993 (Treaties and Other International Acts Series, 93-1231): <www.state.gov/wp-content/uploads/2022/09/93-1231-Weapons-Nonproliferation-Ukraine-CTRA.pdf> [dostęp: 1 V 2025].

- Attitude towards Ukraine's Restoration of Nuclear Weapons*, „Kyiv International Institute of Sociology” [online], 23 XII 2024 [dostęp: 1 V 2025]: <<https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1461&page=1>>.
- Bollfrass A. K., *Are Nuclear Weapons an Option for Ukraine?*, „International Institute for Strategic Studies” [online], 7 II 2025 [dostęp: 1 V 2025]: <www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2025/02/are-nuclear-weapons-an-option-for-ukraine/>.
- Budjeryn M., *Inheriting the Bomb. The Collapse of the USSR and the Nuclear Disarmament of Ukraine*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2022.
- Budjeryn M., *The Power of the NPT: International Norms and Ukraine's Nuclear Disarmament*, „Nonproliferation Review” 2015, vol. 22, No. 2.
- Bunde T., Onderco M., *Nuclear Zeitenwende? The Consequences of Russia's Invasion of Ukraine for Nuclear Policies around the World*, „The Nonproliferation Review” 2023, vol. 30, No. 4–6.
- Czachor R., *Białoruska polityka neutralności i bezatomowości w latach 90.*, „Studia z Nauk Społecznych. Zeszyty naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach” 2011, nr 4.
- Deklaraciâ „Pro deržavnij suverenitet Ukraïni”, „Vidomosti Verhovnoï Radi URSR” 1990, № 31, st. 429: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>> [dostęp: 1 V 2025].
- Gak L., *Denuclearization and Ukraine: Lessons for Future*, „The Nonproliferation Review” 2004, vol. 11, No. 1.
- Hayashi M., *NATO's Nuclear Sharing Arrangements Revisited in Light of the NPT and the TPNW*, „Journal of Conflict and Security Law” 2021, vol. 26, No. 3.
- Hynd A. M., *Dirty, Dangerous... and Difficult? Regional Perspectives on a Nuclear South Korea*, „Journal of Asian Security and International Affairs” 2025, vol. 12, No. 1.
- Implications of the START II Treaty for US-Russian Relations*, Stimson Center, Washington 1993 (Stimson Center Report, 9).
- Jembrzycki S., *The Legality of the NATO Nuclear Sharing Program under the Nuclear Non-Proliferation Treaty*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2020, t. 14, nr 2.
- Konstytucja Ukrainy*, wstęp i tłum. E. Toczek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999.
- Kostenko Ŭ., *Ĭstorîâ âdernogo rozzbroënnâ Ukraïni*, Âroslaviv Val, Kiïv 2015.
- Mearsheimer J. F., *The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent*, „Foreign Affairs” 1993, vol. 72, No. 3.
- Memorandum pro garantii bezpeki u zv'âzku z priëdnannâm Ukraïni do Dogovoru pro nerozpovsûdžennâ âdernoï zbroï*: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text> [dostęp: 1 V 2025].
- Miller S. E., *Ukraine's Flawed Nuclear Diplomacy*, „The Nonproliferation Review” 1993, vol. 1, No. 3.
- Osnovnye principy utilizacii âdernyh boezarâdov strategičeskikh âdernyh sil, dislocirovannyh w Ukraine*, „Zakon” [online, dostęp: 1 V 2025]: <https://www.zakon.cc/law/document/read/643_133>.

- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro dodatkovî zahodi šodo zabezpečennâ nabuttâ Ukraïnoû bezâdernogo statusu”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1992, № 29, st. 405: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2264-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro Osnovni naprâmi zovnišn’oi politiki Ukraïni”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1993, № 37, st. 379: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3360-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro priêdnannâ Ukraïni do Videns’koï konvencii pro pravonastupnictvo deržav šodo deržavnoï vlasnosti, deržavnih arhiviv i deržavnih borgiv”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1992, № 49, st. 672: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2784-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro ratifikaciû Dogovoru miž Souzom Radâns’kih Socialističnih Respublik i Spolučenimi Štatami Ameriki pro skoročennâ i obmežennâ strategičnih nastupal’nih ozbroën’, pidpisanogo u Moskvî 31 lipnâ 1991 roku, i Protokolu do n’ogo, pidpisanogo u Lisaboni vid imeni Ukraïni 23 travnâ 1992 roku”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1993, № 49, st. 464: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3624-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro ratifikaciû Dogovoru pro zvičajni zbrojni sili v Êvropi ta Ugodi pro principi i porâdok jogo vikonannâ”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1992, № 37, st. 551: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2526-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro ratifikaciû Ugodi pro stvorennâ Spivdružnosti Nezaležnih Deržav” [№ 1958-XII], „Verhovna Rada Ukraïni” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1958-12>>.*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro vikonannâ Prezidentom Ukraïni ta Urâdom Ukraïni rekomendacij, šo mištât’sâ v punktî 11 Postanovi Verhovnoï Radi Ukraïni »Pro ratifikaciû Dogovoru miž Souzom Radâns’kih Socialističnih Respublik i Spolučenimi Štatami Ameriki pro skoročennâ i obmežennâ strategičnih nastupal’nih ozbroën’, pidpisanogo u Moskvî 31 lipnâ 1991 roku, i Protokolu do n’ogo, pidpisanogo u Lisaboni vid imeni Ukraïni 23 travnâ 1992 roku«, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1994, № 22, st. 147: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3919-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni „Pro Zaâvu Verhovnoï Radi Ukraïni stosovno rišen’ Verhovnoï Radi Rosii z pitannâ pro Krim”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1992, № 33, st. 481: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2399-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïns’koï RSR „Pro progološennâ nezaležnosti Ukraïni”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1991, № 38, st. 502: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1427-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Postanova Verhovnoï Radi Ukraïns’koï RSR „Pro vijs’kovî formuvannâ na Ukraïni”, „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1991, № 38, st. 506: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1431-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Protocol to the Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, Lisbon, 23 V 1992: <<https://digitallibrary.un.org/record/183095?v=pdf>> [dostęp: 1 V 2025].*

- Protokol pro vreguluvannâ problem Čornomorskogo flotu, „Zakonodavstvo Ukraïni”* [online, dostęp: 1 V 2025]: <https://web.archive.org/web/20200204212155/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054>.
- Prudnikov A. D., *Âdernyj faktor v rossijsko-ukrainskikh otnošeníâh v 1990-e gg.*, „Vestnik RGGU” 2024, № 1.
- Rafeenko D., *Âdernyj faktor vo vnešnej politike Ukrainy (1991–1996 gg.)*, „Belorusskij žurnal meždunarodnogo prava i meždunarodnyh otnošeníj” 2004, № 3.
- Rešenje ob učastii gosudarstv – učastnikov Sodružestva v Dogovore o nerasprostraneníi âdernogo oružia*, „Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii” [online], 6 VII 1992 [dostęp: 1 V 2025]: <www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_safety/1739929/>.
- Rešenje Soveta Glav Gosudarstv Sodružestva Nezavisimyh Gosudarstv*, „Edinyj reestr pravovyh aktov i drugih dokumentov Sodružestva Nezavisimyh Gosudarstv” [online, dostęp: 1 V 2025]: <www.cis.minsk.by/reestr2/doc/5#text>.
- Soglaşenie meždú gosudarstvami – učastnikami Sodružestva Nezavisimyh Gosudarstv o statute Strategiĉeskikh sil*, „Garant” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://base.garant.ru/1118942/741609f9002bd54a24e5c49cb5af953b/?ysclid=masdabf6j565024776>>.
- Soglaşenie meždú gosudarstvami – učastnikami Sodružestva Nezavisimyh Gosudarstv po Strategiĉeskim silam [ot 30 XII 1991]*, „Edinyj reestr pravovyh aktov i drugih dokumentov Sodružestva Nezavisimyh Gosudarstv” [online, dostęp: 1 V 2025]: <<https://cis.minsk.by/reestr2/doc/9#text>>.
- Soglaşenie meždú Pravitel'stvom Rossijskoj Federacii i Pravitel'stvom Ukrainy ob utilizacii âdernyh boezarâdov*, „Zakonodavstvo Ukraïni” [online, dostęp: 1 V 2025]: <https://web.archive.org/web/20181202033223/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_132>.
- Soglaşenie meždú Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj o porâdke peremešeníâ âdernyh boepripasov s territorii Ukrainy na central'nye predzavodskie bazy Rossijskoj Federacii s cel'û ih razukomplektovaniâ i uniĉtoženiâ*, „Bûlleten' meždunarodnyh dogovorov” 1993, № 4: <www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48814> [dostęp: 1 V 2025].
- Soglaşenie o sovместnyh merah v otnošeníi âdernogo oružia ot 21 dekabrà 1991 goda*, „Zakonodatel'stvo stran SNG” [online, dostęp: 1 V 2025]: <https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=27062>.
- Subtelny O., *Ukraine: A History*, University of Toronto Press, Toronto 2005.
- Szerepka L., *Uwarunkowania procesu jądrowego rozbrojenia Ukrainy*, „Sprawy Międzynarodowe” 2022, t. 75, nr 2: <<https://doi.org/10.35757/SM.2022.75.2.09>> [dostęp: 1 V 2025].
- Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*, „United Nations Treaty Series” 1974, vol. 729.
- Ugoda miž Ukraïnoû ta Rosijs'koû Federaciëu pro porâdok zdzišnennâ garantijnogo ta avtors'kogo naglâdu za ekspluataciëu strategiĉnih raketnih kompleksiv Strategiĉnih Sil, roztašovanih na ģniih teritoriâh*: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_131> [dostęp: 1 V 2025].

- Ukaz Prezidenta Ukraïni „Pro nevidkladni zahodi po budivnictvu Zbrojnih Sil Ukraïni”, 5 IV 1992, № 209: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/209/92>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, sporządzony w Moskwie, Waszyngtonie i Londynie dnia 1 lipca 1968 r., Dz.U. 1970, nr 8, poz. 60.*
- Ukraine’s Nuclear History. A Non-Proliferation Perspective*, ed. P. Sinovets, Springer, Cham 2022.
- The US-Russia-Ukraine Trilateral Statement and Annex*, „Atomic Archive” [online, dostęp: 1 V 2025]: <www.atomicarchive.com/resources/documents/deterrence/trilateral.html>.
- Zaâva „Pro bez’âdernij status Ukraïni”, „Vîdomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1991, № 51, st. 742: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1697-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Zakon Ukraïni „Pro pidpriêmstva, ustanovi ta organizacii souznoho pidporâdkuvannâ, roztašovani na teritorii Ukraïni”, „Vîdomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1991, № 46, st. 615: <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1540-12>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Zakon Ukraïni „Pro priêdnannâ Ukraïni do Dogovoru pro nerozpovsûdžennâ âdernoï zbroï vid 1 lipnâ 1968 roku”, „Vîdomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1994, № 47, st. 421: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text>> [dostęp: 1 V 2025].*
- Zakon Ukraïni „Pro prijnâtâ Konstitucii Ukraïni i vvedennâ ii v diû”, „Vîdomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” 1996, № 30, st. 142: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-%D0%92%D0%AO#Text>> [dostęp: 1 V 2025].*